

BÖLÜM

4

IRAK BÜVEYHİLERİNDE SOSYAL HAYAT

Dr. Öğretim Üyesi Kadir ERBİL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

ORCID: 0000-0003-2530-4396

Giriş

Büyük bir coğrafi alanda imparatorluk kuran Abbasîler, beş yüz yıldan fazla yaşamıştır. Devlete egemen oldukları dönemlerde, birbirinden bağımsız birçok güce ev sahipliği yapmıştır. Abbasîlerin egemenlikleri bazı dönemlerde sadece sembolik halifelik olarak kalmıştır. Bu dönemlerde başkent Bağdat'ta bile otoritelerini kaybetmiş, yöneticiler vesayet güçlerinin egemenlikleri altında kalmıştır. Bu dönemlerden birisi de Büveyhîler'in vesayeti altında kaldıkları dönemdir. Büveyhoğullarından Ahmed b. Büveyh, Abbasî Devleti'ndeki iktidar zaafından yararlanarak önce Vâsıt'a sonra da Bağdat'a girmiştir. Bu sırada Abbasî halifesi ve Emiru'l-ümerası gizlenmiş, Ahmed b. Büveyh Bağdat'a girişte hiçbir direnişle karşılaşmamıştır. Yüzyıldan fazla süren Büveyhî egemenliğinde (945-1055), Abbasî halifeleri sadece dinî bir lider olarak kalmış, halifelerin isimleri dışında bir etkinlikleri kalmamıştır. Büveyhîlerle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak Büveyhîlerin Irak'taki sosyal yaşamlarıyla ilgili fazla bir çalışma yapılmadığı görülmüş, bu boşluğu doldurmak için böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmada Irak'ta Büveyhîlerin kısaca tarihine değindikten sonra, o dönemdeki siyasal yapı, sosyal kurumlar, yargı ve orduya değinilmiştir. Büveyhîler döneminde Irak'ta sosyal hayat, dinî hayat, bilimsel çalışmalarla ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonra ekonomik yapı, tarım ve arazi sistemi sanayi ve ticaret ele alınmıştır.

1. Büveyhîler

Büveyhîler aslen Deylemlî (el-Hamevî, 1977: 4/266) bir aileye mensup olup, sonraki yıllarda ordularının büyük bir bölümünü Deylemlîlerden oluşturdu. Tarihçiler, Büveyhîlerin soyu/nesebi konusunda mütefik olmayıp, bazı tarihçiler, onların nesebini, Sâsânî hükümdarı Hürmüz'ün oğlu Yezdcerd'e nisbet ederlerken (Azimli, 2005: 19), bazıları da, Sâsânî veziri Mihr Narse'ye dayandırır. Hanedan, ismini Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr soyundan geldiği iddia edilen

Büveyh b. Fennâ Hüsrev'den alır. Deylemliler önceleri Mecûsî ve putperest bir topluluktur. IV. (X.) yüzyılın başlarında Ali soyundan Hasan el-Utrûş'un (Doğan, "Hasan el-Utrûş", 1997: 16/356) gayretleri sonucu Müslümanlığı kabul ederek Şîlik mezhebine tabi oldular Merçil, "Büveyhîler", 1992: 4/496). Büveyhîler yönetimden daha ziyade, askerlik ve komutanlık konusunda tecrübe kazanmış, macera seven bir topluluktur. Bu topluluk, başlangıçta yaşadıkları bölgelerde yaptıkları vurgun ve talandan elde ettikleri ganimetlerle geçiniyorlardı (Cahen, 1990: 177). Büveyh'in Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ahmed isimli üç oğlu vardı. Bunlardan Ebu'l Hasan *Îmâdüddeve*, Ali *Rüknüddeve*, Ahmed ise Ebu'l-Hüse-yin *Muizzuddeve* lakabını aldılar (el-Müeyyed, 1997:1/408; Miskeveyh, 1914:5/275; Zehebî, 1985:46). Devletin kurucusu Ali b. Büveyh, tecrübe ve uygun zamanda ele geçirdikleri fırsatları değerlendirme yeteneği ile Abbâsî Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu kargaşa ve çözülmeyi iyi değerlendirerek, Selçuklu akınlarının o bölgeye ulaşmadığı bir dönemde kendi devletlerinin temelini atmayı başardı (Müneymine, 1987: 19).

Büveyhîler, Cürcan ve Taberistan bölgelerinde el-Ziyârî Devleti'nin kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr'ın 320/932'de Ali b. Büveyh'i Kerec'e tayin etmesiyle birlikte etkilerini artırmaya başlamıştı. Bir süre önce yenilgiye uğrayan Mâkân b. Kâkî'nin emrine komutan olan Ali b. Büveyh, ondan ayrılarak Merdâvîc'in emrine girmişti. Merdâvîc, Ali b. Büveyh'i komutan olarak tayin etmiş, ne pahasına olursa olsun bölgeyi mutlaka egemenliği ve kontrolüne almasını istemişti. Ali b. Büveyh, Büyük Büveyhî oyununun nasıl oynanacağını idrakine varmıştı.

Büyük güce sahip olmanın yolu, büyük servete sahip olmaktan geçiyordu. Büyük servete sahip olan, askere bol maaş vererek, onlara politik davranarak anlayışlı olmaktı. Zamanla şartlar olgunlaşmış, durum Ali b. Büveyh'in lehine gelişti. Çünkü Ali b. Büveyh, üstün zekâ, özgüven ve sağlam bir siyasî iradeye sahipti (Müneymine, 1987: 19). Burada halka yumuşak ve hoşgörülle davrandı, bölgedeki Hürremîlerin elinde bulunan bazı kaleleri fethedip, ele geçirdiği malları halka ve askerler dağıttı. Bu hareketi ile halka ve askerlere kendisini sevdirdi. Taberistan'da egemen olan Merdâvîc'e bağlı komutanları da yanına çekmeyi başardı (Azimli, 2005: 21).

Büveyhîlerin gelişip devlet haline gelmeleri üç kardeşin gayretleri sonucu gerçekleşmiştir. Üç kardeş aralarında sorunsuzca birbirleriyle etkin bir şekilde yardımlaştilar. Büyük kardeşleri *Îmâdüddeve*'ye (ö. 338/949) hürmette kusur göstermediler (Güner, "Îmadüddeve", 1995: 22/173). Ziyârî lideri Merdâvîc, Büveyhî kardeşlerin güçlenmesinden endişelendi. Ancak kardeşler arasındaki güçlü yardımlaşma ve işbirliği nedeniyle Merdâvîc onları cezalandıramadı. Ali, elde ettiği güçten dolayı Merdâvîc'in kendisine karşı düşmanlık edeceğini düşünerek

İsfahan emiriyle anlaşarak Abbasîlerden destek almak istedi, ancak ret cevabı aldı. Bunun üzerine İsfahan emiriyle aralarında savaş çıktı. Savaş esnasında İsfahan emirinin ordusunun içinde bulunan Deylemlilerin Ali tarafına geçmesi sonucunda Ali savaştan galip çıktı ve İsfahan'ı ele geçirdi. Bu zafer üzerine Ali'nin ismi bölgede daha çok duyulmaya başladı ve halifenin takdirini kazandı (İbn Kesîr, 1991: 11/173).

Merdâvîc'e karşı tavır alan üç kardeş, ilk önce Arracan'ı, ardından Nevben-decan'ı ve Kazvin'i ele geçirdiler. Fars bölgesinden yüklü miktarda mal ve ganimet elde ettiler, Şiraz'ı işgal ettiler. Ali, burada ele geçirdiği hazinenin bir kısmını askerlerine dağıtarak onları kendisine bağladı. Ali, bölgeyi ele geçirdikten sonra halifeye göndermesi gereken parayı göndermedi, zenginlerin mallarını müsadere etti, arazilerine el koyarak askerlerine dağıttı (Buse, 1988: 5/520).

Üç kardeş art arda tüm şehirleri ele geçirmeye başladı ve 322/933 de Fars bölgesinin tamamında egemenlik kurdular. İkinci kardeş Hasan, Cibâl bölgesinin hemen hemen tamamını ele geçirdi. 323/934 de Merdâvîc'in öldürülmesinden sonra, üçüncü kardeş Ahmed, Kirman'a yürüyerek 324/935 de bölgeyi ele geçirdi. İbn Râik ve Berîdî arasındaki anlaşmazlığı fırsat bilerek Hûzistân üzerine yürüdü. 326/937 de Ahmed'in Ahvaz'ı tamamen ele geçirmesinden sonra bölgede ne hâkimiyetlerini engelleyebilecek bir güç ne de hilafet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmeleri için bir engel kalmıştı (Müneymine, 1987: 20).

Büveyhî ailesinin en küçük kardeşi Ahmed, fazla bir zorlukla karşılaşmadan 334/945 de Bağdat'a girmesiyle, Sünni Abbasî Hilafeti, Şîi Büveyhîlerin kontrolü/egemenliği altına girdi. Büveyhî kuvvetlerinin Bağdat'ı işgal etmesi karşısında çare bulamayan Abbasî halifesi Müstekfî, bu durum karşısında Büveyhî emiri Ahmed'i Emiru'l-ümerâ olarak atadı ve ona Muizzüddeve unvanını verdi. Böylece Bağdat'ta Emiru'l-ümerâlar döneminin bir devamı niteliğinde görülebilecek Büveyhîler dönemi başlamış oldu. Halifenin yetkilerinin çoğu Büveyhî Emiru'l-ümerâsı tarafından elinden alındı ve halifenin hangi yetkileri kullanacağı Büveyhî emirleri tarafından belirlenir hale geldi. Muizzüddeve kardeşlerine de vilayetlerin yönetimi ile ilgili görevler verdi. O, daha göreve gelişinin üzerinden iki hafta bile geçmeden, Halife Müstekfî'yi tahttan indirerek yerine Mutî'-Lillah'ı (334-363/946-974) hilafete geçirdi (Bozkurt, 2018: 108).

Büveyhîler, Bağdat'ı ele geçirip Abbasî hilafetini egemenlikleri altına aldıktan sonra bir Şîi hilafeti kurmanın olanak ve koşullarını aradıysa da bunun gerçekçi bir çözüm olmadığına karar verdiler ve yaptırım gücünü neredeyse kaybetmiş olan Abbasî halifesine biat ettiler. Böylece Şîi olmalarına rağmen Sünnî hi-

lafet sisteminde kaldılar. Eđer Şîî bir yönetim kurmuş olsalardı, halkın çoğunluğunun Sünnî ve Abbasî hilafetine bağlı olmaları nedeniyle ciddi anlamda muhafefle karşılaşacaklardı. Buna rağmen zaman zaman Şîî olmalarının bir ifadesi olarak Şîî bayramlarını ve Şîî kelamcıları desteklemek, Şia'nın düşünsel temellerinin atılması gibi bazı adımlar atmışlardır (Bozkurt, 2018: 109).

Büveyhîler dönemi, Şîîlere daha fazla önem verilen bir dönem oldu. Bu nedenle, Şîî olmayanlar ikinci sınıf insan konumuna düştü (ed-Dûrî, İslam İktisadına Giriş, 1991: 108). Büveyhîler genel olarak başarılı bir yönetim sergilediler. Muizzüddeve, egemenliğini Irak'ın bütün bölgelerine ulaştırmayı başardı. Başkent Bağdat onların döneminde hem Şîîler hem de Sünnîler için entelektüel şehir olarak kaldı. Kütüphane, rasathane, okul ve hastaneler yaptırıldılar. Sanatı teşvik ettiler. Abbasîler üzerindeki egemenlikleri yüz yıl kadar süren Büveyhîler, aile arasında çıkan iktidar kavgaları yıkılışlarına giden süreçte etkili olmuştur (Bozkurt, 2018: 109). Büveyhîlerin otoriteyi kaybetme sürecinde Büveyhî ordusundaki Türk askerlerinin komutanı Arslan Besasîri, hem halife hem de Büveyhî emiri üzerinde etkili olmuştur (Zehebî, Düvelü'l-İslâm, 1999: 1/384).

Büveyhî egemenliğini sona erdirmek isteyen Abbasî halifesi Kâim, çözüm olarak bu sıralarda egemenlik alanlarını gittikçe genişleten ve İran'ın en önemli bilgelerini egemenliği altına alan Sünnîliği benimseyen güçlü Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi. Halifenin isteğini kabul eden Tuğrul Bey, ordusuyla birlikte 18 Aralık 1055'te Bağdat'a girdi. Abbasî halifesi onun için büyük bir tören hazırlamıştı. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden birkaç gün sonra son Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahîm'i Selçuklu askerlerine ve halka karşı kötü davrandığı için tutuklanarak hapse atıldı. Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahîm daha sonra Rey kentine gönderildi ve aynı yıl orada ölümüyle birlikte, yüz yıldan fazla süren Şîî-Büveyhî egemenliği de sona ermiş oldu (Bozkurt, 2018: 111-112; İsfahânî, 1943:15).

2. Siyasi Yapı

Abbasî toplumu, halife Vâsık döneminden itibaren genellikle Araplar, İranlılar/Farslılar, Türkler, Aramîler, Mısırlılar, Berberîler ve Zencilerden oluşmaktaydı. Doğuştan Arap kabilesine mensup olmayan herhangi bir müslüman mevlâ olabiliyordu. Abbasîler Mevâliye çok önem vermiş ve onları devletin önemli makamlarına getirmişlerdi. Abbasî toplumunda dinî gruplar Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusîler/Zerdüş, Hindu, Budist ve Harran'da yerleşik bulunan Sabîilerdi (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 1/228; Selam, 2009: 15).

Abbasîler döneminde halk, “havas” ve” avam” olarak iki büyük sınıfa ayrılıyordu. Havas sınıfı; halife, halifenin akrabaları, devlet adamları, eşraf ve bir kısım âlimlerden oluşuyordu. Avam ise; havasın dışında kalan halktı ve çeşitli meslek gruplarına mensuptu. Çeşitli sanat ve ticaret erbabı, tarım işlerinde çalışanlar olmak üzere farklı meslek ve iş kollarında faaliyette bulunurlardı. Köleler de Abbasî toplumunun bir bölümünü oluşturan sosyal gruptu. Köleler genellikle hizmetçi olarak çalıştırılıyordu. Bunlar, savaş sırasında esir düşen veya köle olarak satılan kişilerdi. Bir kısmı siyahi bir kısmı da beyaz ırktandı. Beyaz ırktan olan köleler, Grek, Slav, Ermeni, siyah ırktan olanlar da Berberîlerden meydana geliyordu (Bozkurt, 2018:167-168).

2.1. Kurumlar: Emirlik

Fars bölgesinde emirliği, Büveyhîlerin uyguladıkları çoklu veraset sistemine göre ölen emirin çocuklarından biri yapardı. Ülkenin diğer bölgeleri, diğer çocuklar arasında paylaşıldı. Ülkenin mirasçılar arasında paylaşılması hususunda uygulanan herhangi bir kural veya gelenek yoktu. Paylaşım kendi aralarında ki rekabete bırakılmıştı. Bu durum da bölgenin kaderini belirlerdi. Ölen emirin çocuklarından hangisi bölgeye daha önce bölgeye egemen olur, ordunun kendisine itaat etmesini sağlarsa yönetime o geçerdi. Fars bölgesi ekonomik ve sosyal konumu nedeniyle istikrarlı bölge olduğu için ölen emirin çocuklarının her birinin yönetimi ele geçirmeye çalıştığı hedef bölge haline gelmişti (Müneymine, 1987: 220).

Başlangıçta Deylemliler farklı emirlik ve kuvvetlere bağlıydı. Kim kendilerine daha fazla para verirse ona hizmet ediyorlardı. Hicrî dördüncü yüzyılın ilk yarısında tarih sahnesine çıkan Büveyhîlerin devlet kurup, Abbasî Halifeliğini yüzyıldan fazla egemenliği altına alacaklarına kimse ihtimal vermiyordu. Büveyhî Devleti başlangıçta büyük bir lidere sahipti. Şerefüddeve (ö. 372/983) hariç Ali b. Büveyh'ten sonra yönetime geçen Büveyhî liderleri askerî, siyasî ve idarî alanda ondan daha düşük seviyedeydiler. Her Büveyhî emiri kendi emirliği ve ona bağlı olan bölgelerin mutlak hâkimiydi. Kendisine ait veziri, ordusu, hazinesi ve diğer kendisine ait veziri, ordusu, hazinesi ve diğer yönetim organları da bulunmaktaydı. Her emir, kendi emirliğindeki vezirleri, ordu komutanlarını ve bölge yöneticilerini seçer, istediği vergiler koyar, uygun gördüğü zaman da düşmanlara karşı savaş ilan edebilirdi. Büveyhî Irak emiri Ahmed, halifenin tüm yetkilerini ele geçirmişti. Halifenin elinde sadece hutbe, sikke ve kadıların atanması gibi yetkiler kalmış, bu yetkilerde bile halifeye ortak olmuşlardı (Müneymine, 1987: 219).

Emirlerin seçilmesi veya görevden azledilmesinde vezirlerin ve ordu komutanlarının herhangi bir etkisi yoktu. Her emirin kendine özgü kâtipler, yöneticiler ve komutanlardan meydana gelen özel bir ekibi vardı. Emirler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar nedeniyle bazı devlet adamları kendi emirlerini terk ederek, güçlü olan emir tarafına zorda olsa geçerci. Emir en yakın adamlarından oluşan, büyük yetkilerle donatılmış danışmanları vardı. Emir onların görüşünü almadan bir iş yapmaz, onların önerileri doğrultusunda vezirleri, ordu komutanlarını ve yöneticileri atar veya azlederdi.

Danışmanların nüfuzları, emirleri tam kontrol etme noktasına erişmemiş olsa da Büveyhî emirlerinin zaaflarından dolayı etkili hale gelmişlerdir. Çoğu zaman, emire çok yakın olan danışmanların emir üzerinde nüfuz kazanmaları, ordu komutanlarının nüfuzlarının azalması nedeniyle aralarında çatışmalar meydana gelmiştir. Büveyhî emiri, kendisine yakın olan adamları ya uzaklaştırmış ya da tutuklatmıştır (Miskeveyh, 1914: 2/257- 260).

Emirler günlük işler için erken kalkar ve işe başlar. Vezir huzuruna gelir, önceden planlanan işlerin yerine getirildiğine dair bir rapor sunar, gündemdeki yeni işler planlanır ve işlerin yapılması için emirden izin alırdı. Daha sonra diğer eyaletlerden ve valilerden gelen mektuplar açılarak okunur, mektupta emirin yapılması gereken işlerle ilgili bir konu varsa divana sevk edilir, oradan da ilgili birimlere gönderilirdi. Her mektup birer birer okunduktan sonra ilgili kâtime verirdi. Vezirin görmesi gereken mektuplar ise vezire gönderilirdi (Müneymine, 1987: 222).

2.2. Vezirlik

Abbasîler döneminde vezirlik üç büyük aşamadan geçmiştir. Birincisi, Abbasî Devleti'ndeki ilk etkinlik dönemi ki, halifelik makamı kadar değerlidir. İkincisi, Türklerin etkin olduğu (232-324/846-935) dönemdir. Bu dönemde vezirlerin etkisi azalmıştır. Üçüncü dönem ise, Emiru'l-ümeralık dönemidir (Miskeveyh, 1914: 1/351). Emiru'l-ümeralık 334/945 yılından itibaren Büveyhîlerin emrine geçmiş, bu makamı ele geçiren Büveyhîler, tam yetki ve otorite sahibi olmuştur. Halifenin elinde ne vezirlik ne de vezir kalmıştır. Halifenin elinde sadece kendi özel işleriyle ilgilenen bir kâtip kalmıştı. Büveyhîler döneminde vezirlik eski gücüne kavuşmuştur (Mesudî, 1989: 4/293; Müneymine, 1987: 223).

Büveyhî Emiru'l-ümerâlarının kendilerine iyi vezir seçememeleri, devlet yararı gözetmeme gibi nedenlerle vezirlik işleri bozulmuş, Muizzüddavle Bahtiyar

döneminde, vezir olmak için verilen rüşvetler vezirin belirlenmesine neden olmuştur (Miskeveyh, 1914: 2/302). Başlangıçta Büveyhî devlet teşkilatında yer alan “kâtip” adıyla görev yapan vezirin fazla önemi olmamasına rağmen divanların başı idi. Görevi, Deylemlî ve Türklerden meydana gelen ordunun ücretini ödemek, maddi konularda Emirü'l-ümerânın vekili olarak görev yapmaktı. Vezirin işlerinde yardımcı olan “sâhib-i dîvân” isimli memurlar vardı. Büveyhîlerin ilk döneminde ihdas edilen bu memurluk daha sonra kaldırılmıştır. Abbasîlerde var olan Dîvânü'l-vizâre, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'n-nafakât ve Dîvânü'l-ceyş Büveyhîler döneminde de önceki işlevlerini yerine getirmiştir. Adudüddeve (ö. 372/983) kendi döneminde divanlara başkanlık etmiştir. Taşra kentlerinde merkeze bağlı divanlar bulunmaktaydı (Merçil, “Büveyhîler”, 1992: 6/499).

Emirler vezirlerin emirlerini dinlemiş, onların sözlerini dikkate almış, yönlendirmeleri ve tavsiyeleriyle işlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle, Büveyhî vezirleri Abbasî Devleti'nde ön plana çıkarak meşhur olmuştur. Bu vezirlerin en önemlilerinden ikisi Ebu Cafer es-Saymerî ve Ebu Muhammed el-Mühellebî (ö. 352/963)dir (Müneymine, 1987: 223; Kazvîni, 2015: 106). Mühellebî'nin vezirliği döneminde bir kısım âlim ve şairler onun etrafında toplanmıştı. Benü'l-Müneccim adı verilen şairler, Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (ö. 356/967), Ebu İshak İbrahim b. Hilâl es-Sâbî (ö. 384/994) dönemin en seçkin müelliflerindendir. Yine İbnü'l-Haccac (ö. 391/1001), dönemin en meşhur şairlerindendir (Merçil, “Büveyhîler”, 1992: 6/499).

Büveyhîler, Abbasî vezirlik geleneğini korumuş, vezirlik görevine gelenler için Abbasîlerde âdet olduğu üzere vezirlik sarığı ile altın kaplama kılıç ile kın kuşanma töreni yapılmış, eyeri altın kaplamalı atlara binmişlerdir (Miskeveyh, 1914: 1/303, 2/241). Büveyhîlerin lakap edinme sevgisi vezirlere de bulaşmış, hatta gelenek haline gelmişti. Büveyhî veziri Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin El-Kummî (ö. 360/970) İbnü'l-Amîd ismiyle meşhur olmuştu. Ancak bu onun babasının lakabıydı (Müneymine, 1987: 234).

Büveyhîler döneminde vezirler için Abbasîler dönemindeki görevinin yanı sıra dört yeni görev daha eklenmiştir. Büveyhîler döneminde de vezirler, vezirlik görevinin yanı sıra savaşlarda orduya komutanlık etmişlerdir. Büveyhî emirlerinden vezirlik yapanların hepsi de savaşa katılmışlar, bu rol ise onların konumlarını daha da güçlendirmiştir. Ordu içerisinde etkin rol oynayan vezirler sefere çıktıkları zaman, yerlerine bakan vezir yardımcısının makamının önemi daha da artmıştır.

Aynı anda iki vezir atama geleneği Adudüdevle döneminde ihdas edilmiştir. 363/973 yılında iki vezir birden atanmıştır (Miskeveyh, 1914: 2/359). Büveyhîlerin vezirlik makamına getirdikleri diğer bir yenilik ise bu makama Müslüman olmayan Hıristiyanlar atanması olmuştur. Hıristiyan olan Nasr b. Harun 363-372 yıllarında Adudüdevle'ye on yıl vezirlik yapmıştır. Yine Büveyhîler döneminde birbirinden bağımsız, Bağdat, Fars ve Rey'de birer vezir atanmıştır (Müneymine, 1987: 237-238).

2.3. Nâib ve Dîvânlar

Büveyhîler döneminde ön plana çıkan kurumlardan birisi de naipliktir. Nâib, emir veya vezir başkentten başka bir yere gittiği zaman yerine bıraktığı vekildir. Irak ve Fars bölgeleri bir emirin yönetiminde bulunduğu zaman emirler, Şiraz kentini başkent edinmiş, Bağdat'a da bir nâip atamışlardır. Bu gelenek Bahâüdevle (ö. 403/1012) ile 380/990 yılında başlamıştır. Bahâüdevle, bu göreve ilk olarak Ebu Nasr Sâbûr'u atamıştır. Bazı dönemlerde emirin Irak nâipliğini bizzat vezirler yapmıştır. Bu görevi üstlenen kişilere bazen "nâzır" da denmiştir (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 8/3).

Zamanla naiplik önemi nedeniyle vezirliğe denk bir görev haline geldi. Vezirler orduya komuta etmek üzere ya da farklı bir göreve gittiği dönemlerde kendi yerlerine görev yapacak nâipler atarlardı. Vezirler, nâiplerini kendileri seçerlerdi. Bazen bir vezirin birden çok nâibi bulunur, bunlardan biri emirin egemenliği altında olan bölgelerde, diğeri de vezirin bulunduğu bölgede görev yapardı. Bu makam aslında göreve getirilen kişiyi vezirliğe hazırlayan bir makamı (Miskeveyh, 1914: 2/214).

Büveyhîler döneminde eyaletler divanlar tarafından yönetilmiştir. Divanlar, devletin farklı alanlarda işlerini yürüten çok sayıda memurun oluşturduğu devlet daireleridir. Divanlar, Abbasîler döneminde gelişmiş ve zirve noktasına ulaşmış, Büveyhîlere bu kurumlar Abbasîlerden miras kalmıştır. Büveyhîler bu kurumlara herhangi bir şey eklememiş, sadece küçük düzenlemeler yapmıştır (Müneymine, 1987: 239).

Irak'ta bulunan divanlara "divan-ı sevad", Fars'ta bulunanlara ise "divan-ı haraç" denmekteydi. Divan-ı haraç, mali işler ve arazilerin vergisini toplamakla görevli, olup, Büveyhîler döneminde de önemini korumuş, başkent Bağdat'ta bulunmaktaydı (Kazvînî, 2015: 111). Bunların haricinde "divan-ı nafakât" ve "divan-ı dıyâ" gibi divanlar da vardı. Öşür ve vergi toplayan divana "ed-divan" den-

mekteydi. Para basmakla görevli darphane, “divan-ı mâl”in denetimi altında bulunmaktaydı. Bu divanın başkanına “nâzır” veya “hâzin” denmekteydi (es-Sabî, Kitâbu’t-Tarih, 1919: 301; Kazvîni, 2015: 111). Ordu divanı ise ikiye ayrılmış, bunlardan biri Deylemlilere, diğeri Türklere aitti. Bu divanlara “divan-ı ceyşeyn” denirdi. Her iki divanın “ârız” denilen ayrı ayrı başkanları vardı. “Divan-ı resâil”e aynı zamanda “divan-ı inşâ” da denirdi. Büveyhîler döneminde “divan-ı berîd” önemini korumuş, ilk Büveyhî emirleri, aralarındaki yazışmaların düzenli olarak yapılması ve gelişmesi için özel postacılar yetiştirmiştir. Divan-ı berîd, Abbasîler ve Büveyhîler dönemlerinde devlete ait haberlerin zamanında iletilmesinde ve casusluk faaliyetlerinde özel bir öneme haizdir. Her divanın başında bulunan kişiye “sâhib-i divan” denirdi (Miskeveyh, 1914: 2/120; Müneymine, 1987: 240-241; Kazvîni, 2015: 125-130).

2.4. Yargı

Büveyhîler döneminde yargı makamı diğer makamlara göre Büveyhîlere daha az bağımlıydı. Çünkü halifeler kadıların atama ve azil hakkını ellerinde bulunduyorlardı. Ancak bu konuda da gerçek otoritelerini kullanamadılar. Halifeler sadece Büveyhî emirlerinin tavsiye ettikleri kişileri kadı olarak atama ve azletme yetkisine sahiptiler. Halifeler kadı olarak seçilen kişiler için yapılan törenlerde onlara berat ve libas giydirmişlerdir (Müneymine, 1987: 244).

Büveyhîler döneminde yargı makamı önemini ve saygınlığını devam ettirmiştir. Bu makama genellikle ilim, adalet ve dürüstlüğü ile tanınmış kişiler atanmış, birkaç tatsız olayın dışında herhangi olumsuz bir olay yaşanmamıştır (Miskeveyh, 1914: 2/188-189; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 2/226-227; İbnü’l-Esîr, 1992: 6/360). Kadılar saygınlıklarını korumuş, 389/998 yılında hacdan Bağdat’a dönen kâdilkudât Ebu’l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed (ö. 415/1025) ile kadı Ebu’l-Hüseyin Ali b. Mikyal’i karşılamak üzere başta Bahâüddeve’nin Irak nâibi Ebu Nasr Sâbûr olmak üzere büyük devlet adamları, kadılar, fakihler, müşahitler ve halkın ileri gelenleri onları karşılamaya çıkmışlardır (es-Sabî, 1919:237). Kadıların çoğu dedikodulardan kaçınmak için devletten maaş almaktaydı (İbnü’l-Esîr: 1992: 7/16).

Atanan kadıların bir kısmı saray ehlerinden sayılabilecek kadar Büveyhî emir ve vezirlerine yakındı. Bunlardan birisi de kadı Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî’dir (ö. 342/953). Kendisi, vezir el-Mühellebî’nin yakın arkadaşlarından olması nedeniyle vezirin haftada iki gece düzenlediği uygunsuz eğlencelere katılmıştı (el-Hamevî, Mu‘cemü’l-Üdebâ, 1993: 5/332). Bu gibi nedenlerle Bü-

veyhiler döneminde “kadilkudât” unvanı eski önemini yitirmişti. Abbasî halifeleri egemenliği altındaki tüm ülke ve bölgelere o ülke ve bölgede ikamet eden kadılar tayin ederlerdi. Sonra bu kadı, bulunduğu bölgedeki diğer şehir ve kasabalara kendisine bağlı görev yapacak kadılar tayin ederlerdi. Bu nedenle kendisine “kadilkudât” adı verilmişti. Büveyhiler döneminde ise bazen bir bölgeye dört kadı birden tayin edilerek hepsine de “kadilkudât” denmiştir. Fars kadılarının çoğunluğu Mûtezile ve Zâhiriyye mezhebine mensup kişilerdi (Müneymine, 1987: 246).

Adliye kurumlarının işleyişi diğer idari ve vergi kurumlarının işleyişinden farklıydı (Miskeveyh, 1914: 2/399). Bağdat ve çevresi dört adlî bölgeye ayrılmış, her birine ayrı bir kadı tayin edilmişti. Bu bölgeler sabit olmadığı gibi kadılar da sabit değildi. Kadılarının birinin ölümü veya herhangi bir sebeple kadının yerleri değiştirilebiliyordu. Bağdat’ta bazen üç, bazen iki bazen de bir kadı bulunmuştur (İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 7/38).

2.5. Ordu

Abbasî askerlik kurumunda hicri üçüncü yüzyıldan itibaren çeşitli gelişmeler olmuş, ordunun yapı ve rolünde bazı değişiklikler meydana gelmişti. Ordu içerisinde birçok yabancı unsur yer almıştı. Bu nedenle ordu halktan uzaklaşmış, halk ile halife arasındaki irtibat kopma noktasına gelmişti. Vezirlerin rekabeti sonucunda askerlerin maaşları ödenemeyecek duruma gelmiş, bu ise askerlerin ayaklanmasına neden olmuştu (Bozkurt, 2018: 104).

Büveyhiler Abbasî halifeliğinin geneline egemen olunca, ordunun yeniden düzenini sağlama, iç karışıklığın yatıştırılması konularında başarı sağlayamadılar. İzledikleri politika sebebiyle ordunun durumu daha da kötüleşti. Ordu, kaynakları tüketmiş ve halkın güvenliğini sağlamaktan aciz duruma düşmüş ve milletin sırtında ağır bir yük haline gelmişti. Büveyhiler Fars’ta egemenliklerini gerçekleştirdikten sonra milli bir ordu kuramamışlardı. Çünkü Deylemliler, eski dönemlerden beri hayatlarını paralı asker olarak sürdüren bir millet olup, tek bir merkeze bağlı değillerdi (Müneymine, 1987: 248).

Ordu bütün dünya ellerindeymiş gibi her şeye egemendi. Kendilerini engelleyecek hiçbir güç yoktu. Emir, askerlerin isteklerini yerine getirdiği müddetçe emirdi. Rüküddevle de kendisinden önceki emir İmadüdevle (ö. 338/949) gibi askerlere tahsis edilen eyalet vergilerini artırmış, onların tüm isteklerini yerine getirmişti. Buna rağmen askerler sürekli emirlerin zayıf anlarını kolluyor, daha fazlasını ele geçirmek için çalışıyorlardı (Miskeveyh, 1914: 2/280).

İzlenen kötü politikaların sonuçları İmadüddeve'nin son günlerinde etkisini göstermeye başladı. İmadüddeve, kendi yerine oğlunu tayin etmeye karar verince ordu komutanlarından bir kısmı bu atamaya razı olmadılar. İmadüddeve'nin yerine geçerek Fars emiri olmaya kendilerini daha layık görüyorlardı. Bu nedenle İmaddüddeve bazı ordu komutanlarını tutuklatmak zorunda kalmıştı (Miskeveyh, 1914: 2/122; İbnü'l-Esîr, 1992: 6/332).

Bu isyan hareketinin önemli sonuçlarından biri, bu olaydan sonra Büveyhîler Türk askerlerine daha çok güvenmeye başlamalarıdır. Bununla birlikte Büveyhîlerin Türklere karşı izledikleri politika Deylemlilere karşı uyguladıklarından farklı değildi. Muizzüddeve (ö. 356/967) 345/956 yılında, isyandan önce Türk komutanlarına haddinden fazla önem vererek onlara tahsis edilen iktaları artırmıştı. Bu durum Deylemlilerin Türkleri kıskanmalarına neden olmuş, iki grup arasındaki gerilim ve düşmanlığı artırmıştı (Miskeveyh, 1914: 2/ 99-100).

Büveyhî ordusu gerçekte iki grup olan Deylemliler ve Türklerden oluşuyordu. Her iki ordu içinde azda olsa diğer milletlerden askerler de bulunuyordu. İki ordu için iki divan oluşturulmuş ve "dîvân-ı ceyşeyn" adı verilmişti. Bu iki divanın her birinin başına "ârız" denilen bir başkan vardı. Büveyhîlerin Türkleri orduya almalarının ve nüfuzlarını artırmalarının arka planında Deylemlilere karşı rakip bir güç oluşturmak ve isyan etmeleri halinde Türklerle Deylemlileri vurmak ve gerektiği zaman iki ordu arasındaki gerilimi artırarak birbirleriyle çatıştırmaktı (Müneymine, 1987: 252).

Büveyhî ordu kurumu içindeki çatışmanın nedeni sadece değişik uyruklara sahip olmaları değil, değişik dinî mezheplere mensup olmalarıydı. Deylemliler Şîî, Türkeler ise Sünnî idiler. Bu nedenle Büveyhî ordusu Sünnî-Şîî çatışmasının içine sürüklenmiştir (Miskeveyh, 1914: 2/237-238; İbnü'l-Esîr, 1992: 7/153, 211, 8/65).

Büveyhî ordusunun kullandığı silah ve savaş taktikleri ordunun iki ana unsuru olan Türkler ve Deylemlilerin kendi vatanlarından getirdikleri askeri gelenekleriyle belirlenmiştir. Büveyhî egemenliği süresince Deylemliler piyade asker olarak devam ettirmişler, kılıç, kalkan, ok-yay, mızrak, "nefik" denilen ateşli oklar ve zırh kullanmışlardır. Deylemlilerin piyade olmalarının nedeni; zorlu tabiat ve iklim şartlarında, kuşatmalarda ve erzak kıtlığında çok güçlü bir bedensel dirence sahip olmalarıdır. Savaşta sıkı saf tutar ve düşmana saf halinde saldırırlardı. Savaş esnasında çadır dikmek gelenekleri haline gelmiş, çadır kurulu olduğu sürece savaş devam ederdi. Çadırın sökülmesi savaşı kaybettiklerinin işaretiydi (Miskeveyh, 1914: 2/77).

Büveyhî ordusunu oluşturan Türkler ise birinci sınıf süvariydiler. Türkler Büveyhî ordusunun süvari kısmını oluşturuyordu. Bu süvarilerin ana silahları ok ve yaydan ibaretti. At sırtında ok atma konusunda son derece ustaydılar. Savaş sırasında Türk askerleri ayrı ayrı birkaç süvari birliği oluşturur, bazen bu birliklerin hepsi birden düşmana karşı saldırıya geçer, bazen de önden bir birlik gönderip peşinden sırayla diğer birlikler savaşa katılırlar, ok ve yayın yanı sıra kılıç, topuz ve cirit kullanırlardı (Miskeveyh, 1914: 2/336; Müneymine, 1987: 266).

3. Sosyal Hayat

Yüz yıldan fazla Büveyhî egemenliği altında kalan Fars bölgesi, askeri ve ekonomik bakımdan önemli bir bölgeydi. Irak bölgesinin aksine bu bölge Bağdat'ı sarsan sosyal ve dinî çatışmaların dışında kalmıştı. Bu bölge Büveyhî emirlerinin büyüklerinden olan Adudüdevle tarafından uzun süre yönetilmiştir. Onun döneminde Fars bölgesi en huzurlu dönemini yaşamıştı. Bu huzurlu hayat Samsâmuddevle (ö. 388/998) döneminden (379-387/989-997) itibaren kötüleşmeye başlamış ve 1062 yılında Selçukluların Fars'ı egemenlikleri altına almasına kadar devam etmiştir (Müneymine, 1987: 275).

Bu bölgede yaşayanlar Farslar, Araplar, Türkler, Kürtler ve Zutiler'di. Din olarak bölgede Zerdüşter ve Müslümanlar bulunmaktaydı. Dil olarak Farsça, Arapça ve Türkçe yaygındı. Din, dil ve sosyal hayat olarak İslam'dan etkilenmişlerdi. Bu bölgede yaşayan yoğun bir nüfus bulunmaktaydı ki, bunun nedeni bölgedeki güvenlik ve ekonomik refahtı. Bu bölge, siyasal ve dinî kargaşalara sahne olmamıştı. Şehirlerdeki etnik çeşitlilik dağlık bölgelere göre daha fazlaydı. Köylerde ve şehirlerde daha çok aynı etnik gruba dâhil milletler yaşıyordu (Müneymine, 1987: 266).

3.1. Dinî ve İlmî Hayat

Büveyhîlerin egemen olduğu bölgelerde İslam dini yaygın hale gelmiş ve uzun süreden beri bölgeye yerleşmişti. İslam dininin özellikle Fars bölgesinde yayılmasının nedeni Zerdüşterin uzlaşmacı tavrı ve İslam karşıtı dinî akımların bölgeden uzak olmasıydı. Bölgede müslümanların yanı sıra Zerdüş, Hıristiyan, Yahudi gibi diğer dinlere mensup azınlıklarda bulunmaktaydı. Bölgedeki müslümanlar Sünnî idiler.

Büveyhîler döneminde, Büveyhîlerin Şî olmasına rağmen halkın dinî tercihlerinde kayda değer bir değişim olmamıştır. Bölgede ehl-i Hadis ve Fıkhî Hanefî mezhebine bağlı müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Aynı zamanda Za-

hirîler, Şafîiler, Muztezile ve Hanbeliler de bulunmaktaydı. Fars bölgesinde beşinci yüzyılın başlarında fikhî Şafîi mezhebi yaygınlaşmaya başladığı görülür (Makdisî, 2003: 439).

Büveyhîlerin olaylara bakışı ve değerlendirmesi dini olmaktan ziyade siyasi menfaatler yönünde olmuştur. Büveyhî ailesinin başlangıçta Deylem’de yaygın olan Zeydî mezhebinden çıkarak Şîi-on iki imam mezhebine geçmelerinin nedeni; siyasi menfaatler doğrultusunda olmuştur. Zeydî mezhebinde kaldıkları zaman, Zeydî mezhebinin gereği olarak yönetimi Alevî imamlardan birine bırakmaları gerekirdi. Bu nedenle Şîi-on iki imam mezhebine geçmeleri kendi saltanatlarını garanti altına almak içindi. Çünkü Şîi inancına göre başa geçmesi gereken kişi Gaib imamdı. O imam ortaya çıkana kadar İslam’ı korumak şartıyla başta herhangi birinin olması önemli değildi (Cahen, 1990: 178).

Büveyhî ailesi Şîi mezhebine bağlıydılar. Büveyhîler bu konuda Hz. Hüseyin’in türbesini yaptırmak, Hz. Ali’nin türbesini tamir ettirmek, “Aşûre” ve “Gâdir-i Hum” gibi bazı Şîi bayramlarına katılmak, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin’in türbesi arasını yaya kat ederek öldükten sonra buraya gömülmeyi vasiyet ediyorlardı (İbnü’l-Esîr, 7/231, 368). Büveyhîler Bağdat’a egemen olduktan sonra Şîilere sosyal ve kültürel açıdan çeşitli destek vererek mezhebin kendi içinde gelişmesine ve mensuplarının sayılarının artmasına zemin hazırlamışlardır (Seçkin, 2016: 39). Büveyhîler döneminde Şîilere daha fazla önem verildi. Şîiler ilk defa Büveyhîler ile inançlarını serbestçe yayma ve yazma olanağı elde ettiler. Şia’nın en çok itibar ettiği hadis kitapları bu dönemde telif edildi. Büveyhîler, Şîi kelamcıları desteklediler, Şîilik bu dönemde kurumsallaştı. Fakat Sünnîlerden çekindikleri için radikal Şîileri desteklemediler (Azimli, 2005: 29).

Büveyhîler döneminde zımmî denilen Hıristiyan ve Yahudiler ile Müslümanlar arasında fazla Sünnîler ile Şîiler arasında yaşanan sorunlar gibi herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Hıristiyanlar ve Yahudiler genellikle getirisi çok olan sanayi işlerinde, kuyumculuk, tüccar, çiftlik sahibi ve doktorluk gibi işlerle uğraşmışlardır. Yahudiler genellikle kuyumculukla uğraşmışlardır. Onlar aynı zamanda el sanatları, terzilik, ayakkabıcılık ve bijuteri gibi işlerle de uğraşmışlardır (ed-Dûrî, Tarihu’l-Irak, 1948: 33).

Zımmîler, dini konularda özgür olup, yönetim hiç birinin dinî sembollerine müdahale etmemiş, ibadethaneleri korunmuş ve bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Mecusîlerin yaşadıkları bölgelerde tapınaklarının olmadığı hiçbir yerleşim merkezi yoktu (İstahrî, 1927: 78; Mesudî, 2005: 2/253-255). Zımmîler, Abbâsî

halifesinin 1037 yılında zimmîlerin Müslümanlardan ayırt edilebilecekleri bir elbise giymelerini zorunlu kılan emrine kadar Müslümanlar gibi giyinmişlerdir (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 8/96-97).

Büveyhîler döneminde dinî bayramlar çoktu. Hıristiyanlar, Palmiye Pazar, Paskalya, Noel ve bunların yanı sıra çok sayıda aziz bayramları vardı. Mecusîler, Nevruz ve Mihrican bayramlarını kutlardı. Güneş takvimine göre yılın ilk günü olan Nevruz'da Büveyhî emiri tebrikleri kabul etmek için tahtına oturur, askerlerine hediyeler dağıtır, komutanlarına elbiseler giydirdi. Mihrican ise kış mevsimi başlangıcının ilk günü olarak kabul edilirdi. Nevruz bayramında olduğu gibi bu günde insanlar birbirine hediyeler verirdi. Müslümanlar ise, Kurban ve Ramazan Bayramı gibi büyük bayramları vardı. Sonradan Müslümanlar Hz. Peygamber'in doğum gününü ve Hicrî yılbaşı gibi günleri de kutlamaya başlamışlardır (Selam, 2009: 97).

3.2. Kültürel ve İlmî Hayat

Büveyhîler kuruldukları dönemde Bağdat, Şiraz ve Rey olmak üzere üç ayrı yönetim merkezi bulunmaktaydı. Bu durum, kültür merkezlerinin de ayrı ayrı oluşmasına yol açmıştır. Bağdat ve Basra kentlerinde Abbasîlerden zengin kültürel miras kalmış, bu kentler Büveyhîler döneminde de kültürel önemini korumuştur. Bu kentlerin yanı sıra Şiraz, Rey, Nîşâbur ve Hemedan da kültürel yönden çok gelişmiştir. Büveyhîler İran ve Irak'a egemen olduktan sonra ilim sahiplerini himaye ederek; hastane, kütüphane, rasathane ve okullar yaptırıp bilimsel ve kültürel gelişimi desteklemişlerdir (Gençtürk, Büveyhîler, 2022: 113).

Büveyhîler döneminde Bağdat, ülkenin ilim ve kültür başkentiydi. O, büyük ilim adamlarıyla buluşmak, onlarla sohbet etmek, ilim öğrenmek için diğer eyaletlerden gelen edebiyatçı ve ilim adamlarının buluşma merkeziydi. Nîşâbur gibi ekonomik açıdan zengin olan ve siyasi istikrara sahip olan şehirler, kültürel etkinliklerin canlanmasında büyük rol oynamışlardır. Eyalet emirinin de kültürel gelişimde büyük rolü vardı. Emir in kültüre verdiği değer ne kadar büyükse, edebiyatçı ve ilim adamlarını ne kadar koruyup destek veriyorsa, emirliğindeki kültürel harekette o oranda geliyordu (Müneymine, 1987: 324).

Büveyhîler döneminde Büveyhî hükümdarlarının ve devlet adamlarını destekleri sonucunda Nahiv alanında birçok ilim adamı yetişmiştir. Bunlar arasında en meşhur olanlardan biri Ebu Ali Hasan el-Fârisî'dir (288-377/900-987). Ebu Ali dönemin en büyük gramer âlimlerinden biriydi. Nahiv konusunda kaleme aldığı "*el-İzah ve 't-Tekmile*" eserini Adudüddeve'ye ithaf etmiştir. Nahiv konusunda

önde gelen âlimlerden Ebu Saîd el- Hasan b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfî (ö. 369/979), Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mavsîlî el-Bağdâdî (ö. 393/1002) ve Ali b. İsa er-Raba'î (ö. 420/976) dir. Ebu Saîd, *Şerhu Sibeveyh*, *Şerhu Maksure İbn Düreyd ve Ahbâru'n-Nahviyyîni'l-Basriyyîn* gibi eserler de telif etmiştir (Müneymine, 1987: 326).

Bağdat ve Rey'de olduğu gibi Fars'ı yöneten büyük vezirler kültürel hayatın canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Burada görev yapan vezirlerin çoğunluğu, yazar, şair ve ilim adamıydı. Onlar ilim adamlarına ve edebiyatçılara destek vermiş, kütüphaneler kurmuşlardır. Emirlerin saraylarında kurulan ilim ve edebî sohbetlerde çok ciddi ve farklı tartışmalar yapılmıştır (Metz, 1967: 1/435).

Büveyhîler döneminde vezir Ebu Muhammed el-Mühellebî döneminde Bağdat en önemli Edebiyat Merkezi oldu. O, âlim ve şairleri etrafında toplamıştı. O dönemde Benî Münecim adlı aile şairler ailesi olarak bilinirdi. Nesir ve şiir alanında İbnü'l-Amîd olarak bilinen Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (ö. 360/970), Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (ö. 366/976), Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), Ebu İshak İbrahim Hilâl es-Sâbî (ö. 384/994), Ebu Bekir Hârizmî (ö. 383/993) ve İbn Hindu (ö. 423/1023), Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 414/1023), İbn Fâris (ö. 395/1004), Ebu'l-Fazl Bediuzzaman Ahmed b. el-Hüseyin b. Yahya el-Hemedânî (ö. 399/1008), Ebu Alî el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî (ö. 384/994) İbn Şükkere el-Hâşimî (ö. 385/995) ve İbnü'l-Haccâc dönemin önemli edebî, şair ve nesir âlimleridir (Gençtürk, 2022: 115). Adudüddavle'nin himayesinde bulunan Ebu'l-Hasan b. es-Selâmî, İbn Nübâte es-Sa'dî ve Ali et-Taberî dönemin önemli şairlerindedir.

Büveyhîler döneminde tarih alanında Kadî Ebu Ali el-Muhassin et-Tenûhî (ö. 384/994), *Tecâribü'l-ümem* adlı eserin sahibi İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), daha önce adı geçen Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), Ebu İshak es-Sâbî'nin torunu Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056) ve Ebu'l-Alâ Ahmed b. Abdullah b. Süleyman el-Maarrî (ö. 449/1057) dönemin en önemli filozof ve tarihçilerindedir (Gençtürk, 2022: 116).

Astronomi, Matematik ve geometri alanında Ebu Cafer-el-Hâzin (ö. 361/971), *ez-Zicü'l-Adûdî* adlı eserin sahibi İbnü'l-A'lem (ö. 375/985), Ebu'l-Kâsım Gulam-ı Zuhâl (ö. 376/986), Ebu Sehl Veycan b. Rüstem el-Kûhî (ö. 380/990), Ebu'l-Fazl el-Herevî (ö. 390/1000), Ebu Mahmûd Hâmid b. el-Hıdr el-Hucendî (ö. 390/1000), Ebu Saîs ez-Ziczî (ö. 415/1024), Ebu Hâmid Ahmed b. es-Sâğânî el-Usturlâbî (ö. 380/990), trigonometri ilminin kurucusu sayılan Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî (ö. 388/998) ön plandaki âlimlerdi (Gençtürk, 2022: 117).

Aduddüdevle Bağdat'ta bir hastane yaptırdı ve Cebrâil b. Buhtîşû (ö. 397/1006) bu hastanede başarılı bir doktorluk süreci yaşamıştır. Tıp alanında Cebrâil b. Buhtîşû'nun yanı sıra Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö. 384/994) önde gelir. Ali b. Abbas el-Mecûsî *Kâmilü's-sinâ'âti't-tıbbiyye* adlı eseri telif etmiştir. Sâbit b. Sinân (ö. 365/976) uyuz hastalığı ile ilgili *Muâleceetü'l-Bukratiyye* adlı eseri telif etmiş, İbn Sînâ (ö. 397/1037), İbn Mendeveyh (ö. 410/1019) ve Ebu İshak İbrahim b. Beks (ö. 341/1004) gibi âlimler dönemin önemli tıp âlimlerindendir (Merçil, "Büveyhîler", 1992: 6/499).

Bahâüddevele döneminde vezir Sâbûr b. Erdeşîr, Kerh'te Dâru'l-ilm'i kurmuş ve on binden fazla kitap toplamıştır. Şerîf Ebu'l-Hasan er-Râdî (ö. 406/1015) *Nehcü'l-belâğa*'yı telif etmiş, Ebu Bekir Muhammed İbnü'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952), tarihçi Hilâl es-Sâbî, şair Ebu'l-Alâ el-Maarî Bağdat'ta yaşayan ve Büveyhîlerden büyük ilgi gören âlimlerdir (Merçil, 1992: 6/499).

Mezheplerde adet olduğu üzere âlimler her gün ikinci vaktinden akşama kadar ve sabahtan kuşluk vaktine kadar halka ders vermişlerdir. Cuma günleri de başka bir yerde toplanıp derslere devam etmişlerdir (Makdisî, 2003: 439). Bağdat'ta halk Ebu Süleyman el-Mantıkî' ve İbn Ebî Âmir'in ilim meclislerine katılarak onlardan ilim ve edebiyat öğrenmişlerdir (Makdisî, 2003: 439).

Emir meclisine gelen şairler şiirler okuyup, şiirlerinde emirleri methederler ve ödülleri alırlardı. Camilerde ilim halkaları oluşur, öğrenciler burada ilim öğrenirler, âlimler dinleyenlere sorular yöneltirdi (ez-Zeydî, 1969: 132). Müzakere meclislerinde hadis tartışmaları yapılırdı. Mecliste hadis metinleri, senetleri ve hadisin sıhhat derecesi tartışılırdı. Tartışmalara katılan ilim adamlarını sayısı belli olmaz, yeri ve zamanı şeyh tarafından belirlenirdi (Bağdâdî, 1931: 3/395). Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed et-Temîmî el-Ebherî (ö. 986) Aduddüdevle döneminin en önemli hadis âlimlerindendir. Mu'tezile kelamcısı, Basra ekolünün öncülerinden Kâdikudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 416/1025), İbn Bakkâl (ö. 440/1048), Hanbelî fikhının öncülerinden Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Ukberî (ö. 387/997), Hanefî fikhının büyük âlimi, *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserin sahibi Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs (ö. 371/981), Şâfiî fikhının önde gelen âlimlerinden Ebu'l-Kâsım Abdülazîz b. Abdullah ed-Dârekî (ö. 376/986), Fıkıh, usul ve tefsir alanında ise Ebu'l-Hasan Abdullah b. Hüseyin el-Kerhî (ö. 340/952), İmam Ebu Bekir Ahmed b. İbrahim-i Cürçânî (ö. 371/982), Ahmed b. Hüseyin İbnü't-Taberî, İmam Ebu Hâmid Ahmed b. Muhammed-i İsferyânî (ö. 406/1016) önemli bilginlerdir (Merçil, 1992: 6/499).

Kur'an ve hadis alanında Ebu Ahmed Muhammed b. Hüseyin el- İsfahânî (ö. 458/1066), Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (ö. 385/995), Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) önemli âlimlerdendir. Müzakere meclislerinin genel ve özel katılımcıları vardı ve bunlar sohbet esnasında notlar alır sonrada müzakerecilerle çeşitli sorular sorarlardı. Bu meclisler edebî ve diğer ilmi konularda da yaygınlaşmıştır (Ahmed, 2006: 159).

Büveyhîler döneminde Şîraz, rey ve İsfahan kütüphaneleri meşhur olmuş, Büveyhî veziri Behrâm b. Mâfinne, Sâhib b. Abbâd ve Sâbûr b. Erdeşîr'in zengin kişisel kütüphaneleri vardı (Merçil, 1992: 6/499).

Abbasîlerin küçük devletçiklere ayrılması, bu devletçikler arasında ilim, sanat, edebiyat alanında rekabeti artırdı ve aralarında bir yarış başladı. İbn Sina bu dönemde “*Kanun fi't-Tıp*” adlı eserini kaleme aldı. İbn Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'i yine bu dönemde Bağdat'ta yazdı. İhvanu's-Safa bu dönemde gelişimini sağladı. Yine mezhepler tarihi literatürü bu dönemde gelişti (Azimli, 2005: 30).

Abbasî toplumunda, çeşitli etnik ve sosyal grupları birbirinden ayıran her grubun kendine ait elbiseleri vardı. Festival ve bayramlarda, farklı ve özel kıyafetler giyilirdi. Devlet adamları, kadılar, kâtipler, askerî kâtipler törenlerde farklı elbiseler giyerlerdi. Abbasîlerde çeşitlilik gösteren başlık, bedene giyilen elbiseler ve ayakkabılar olmak üzere üç grup giyişi vardı. Başa “İmâme” denilen herkes tarafından giyilen bir başlık vardı. İmame dışarı çıkarken giyilirdi. Devlet dairelerinde çalışanların giymek zorunda olduğu siyah imamenin çıkarılmasına izin verilmezdi. Emirler, vezirler, kadılar, fakihler ve devletin ileri gelenleri imame ve taylasan giyerlerdi (İbn Hallikân, 1978: 1/83). Halk ise genel olarak, izâr, mizâr, ridâ, cübbe, kamis, dürraa, aba, taylasan diye isimlendirilen giysi türleri giyerdi (İbn Kesîr, 1991: 11/314). Kaliteli kumaş, ipek ve altın işlemeli kıyafetleri zenginler giyerdi. Zengin kadınlar, başörtülerini mücevherlerle, başörtülerinin çevresini değerli taşlarla süslerlerdi. Orta sınıf kadınlar başlarına altın yaldızlı eşarp örterlerdi. Bu dönemde kadınlar İranlı kadınların modasını takip ederlerdi (Bozkurt, 2018: 174).

Abbasîlerde olduğu gibi Büveyhîler döneminde de yemek pişirme sanatına büyük önem vermiş, yemek pişirme özel bir çalışma alanı haline gelmiş ve bu konuda çeşitli araştırmalar yapılarak bilimsel kitaplar yazılmıştır. Et zengin sınıfın yiyeceği olmuş, tavuk dönemin doktorları tarafından önerilen yemeklerdendi. Bu nedenle kırsal kesimde tavuk yetiştirmek yaygınlaşmıştı. Balık da önemli yiyeceklerdendi. Ekmek, arpa, buğday, darı ve pirinçten yapılırdı. Şehirlerde çarşı ve pazarlar önemli yer tutar, Bağdat ve Sâmerâ şehirleri planlanırken çarşılara özel önem verilmiştir (Selâm, 2009: 91-94).

Büveyhîler döneminde çeşitli eğlenceler vardı. Satranç, Harun Reşid'den itibaren yaygınlaşarak evlerde kadınlar ve erkekler tarafından oynanırdı (Kalkaşandî, 1922: 2/141-142). Güreş, halife ve emirler tarafından teşvik edilen sporlardandı. At yarışları askerlerin eğitimi, halifelerin, vezirlerin ve halkın eğlenmesi için meydanlarda düzenlenirdi. Tabtab oyunu at sırtında bir tahta veya raketle oynanırdı. Okçuluk en popüler oyunlardandı (Selâm, 2009: 109). Okçuluk, hedefe nişan alma ve uzun mesafe atma olarak yapıldığı gibi at sırtında da yapılırdı. At yarışları, günümüzde *polo*, Türklerde ise *çevgan* olarak bilinen en çok meşgul olunan oyunlardı (Mesudî, 2005: 8/230).

4. Ekonomi

Büveyhî egemenliği altında bulunan bölgelerde ekonomik durumunu yansıtan tarihî belgeler, özellikle haraç vergisi listelerine dayanmaktadır. Haraç vergisi listesinin başında Fars, Irak, Horasan, Mısır ve İskenderiye gelmektedir. Fars Bölgesi'nde aynı anda farklı mevsimlerin yaşanması, suların bolluğu nedeniyle tarımsal ürünlerdeki bolluk, tarımın gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Bunun diğer bir nedenini de bu bölgenin diğer bölgelere göre daha istikrarlı ve güvenli olmasına bağlanabilir. Makdisî bölgeyi: “Bu bölgenin toprağı madenlerle dolu, dağları ise ormanlık, hayırları çok ve ticaretin merkezidir” diye nitelendirir (Makdisî, 2003: 421). Büveyhî ekonomisi için önem arz eden diğer bir etken de, Fars, Hûzistân ve Umman başta olmak üzere diğer liman kentleri önemli birer ticaret merkezi olmasının yanı sıra, deniz ve kara yolu üzerinde bulunmasından dolayı devleti besleyen bir konumda olmasıdır (Gençtürk, Büveyhîlerin İran Hâkimiyeti, 2020: 372).

Büveyhîlerin ekonomisinin omurgasını oluşturan gelirler şunlardır: O dönemde Şer'i vergiler olarak bilinen, haraç, öşür, cizye, zimmîlerden ve yabancı tüccarlardan alınan vergiler, zekât, madenler, ganimetler ve definelerin beşte biri gibi vergilerdir. Bu vergilerin yanı sıra “Mukûs” yani ayakbastı vergisi, ülkeye gelen yabancı tüccarlardan alınan vergidir. Nehir yollarıyla gelen mallardan alınan “Meâsır”, kara yollarıyla giden mallardan alınan “Merâsıd” adlı vergiler devletin önemli gelirlerindendi. Bunların dışında gemilerle deniz yoluyla gelen ticari mallardan ve tefecilerin mallarından da vergi alınmıştır (Müneymine, 1987: 392). Büveyhîler finansal krizle karşı karşıya kaldığı dönemlerde çare olarak halka yeni vergiler koymuşlardır. Dükkânlara, çarşılarla, hamamlara, değirmenlere ve binalara kadar her şeye yeni vergi zorunluluğu getirmiştir. Bu yeni vergi sistemi, bazı gıda maddeleri ve halkın temel ihtiyaçlarına kadar uzanmıştır (ed-Dûrî, Tarih, 1948: 194-195).

Büveyhîler döneminde ilk para hicrî dördüncü yüzyıldan önce Fars'ta basılmış, Fars'ın birçok kentinde darphane bulunmaktaydı. Darphaneler devlete ait idi ve denetimini devlet yapmaktaydı. Bu denetim, ya doğrudan Büveyhî emiri veya onun görevlendirdiği denetçi tarafından yapılırdı. Denetçiler ise kadınlardan oluşuyordu. Kadı Tenûhî darphaneleri denetleyen Büveyhî kadınlardan biriydi (Hamvî, 1977: 5/391-395). Darphaneler herkese açtı, isteyen herkes elindeki altın veya gümüşü bunları darphanede bastırabilirdi (ed-Dûrî, Tarih, 1948: 221). Para basımında altın ve gümüş kullanılır, bunlardan dinar ve dirhem bastırılırdı. O dönemde basılan paraların değerini içerisinde bulunan altın ve gümüşün miktarı belirliyordu. Altın ve gümüşün piyasa değerini ticarî hareketlilik ve ekonomik durum belirliyordu (ed-Dûrî, Tarih, 1948: 212).

4.1. Tarım ve Arazi Sistemi

Abbasîler döneminde Fırat ve Dicle arasında kalan arazi, Abbasî Devleti'nin en önemli tarım arazilerini teşkil ediyordu. Abbasîler bu arazileri doğrudan kontrol altında bulunduruyor ve bölgedeki tarımın gelişmesi için çalışıyordu. Bunun neticesinde bölgede çiftlik ve bahçeler çoğaldı. Tarımın gelişmesi ve halkın bu konuda bilinçlenmesi için ziraat okulları açılarak ziraatın gelişmesine çalışıldı.

Büveyhîler döneminde Irak bölgesindeki çekişmelerden dolayı tarımsal gelişme durmuş, su kanalları bakımsız kalmış, gıda fiyatları yükselmışti. Yol güvenliğinin azalması, yol kesen asilerin artması nedeniyle ticarete de gerileme olmuş, bu nedenle fiyatlar artmış tarım ve ticaret ürünleri azalmıştı (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam 1992: 6/303-304. Devlet gelirlerinin azalmasından dolayı, devlet gelirleri artırmak için halka farklı vergiler getirmişti (Miskeveyh, 1914: 2/14). Adudüddeve döneminde tarıma verilen önem sayesinde iyileşme gösterse de ondan sonra ülkede baş gösteren terör, fitne, çiftçilerin ihmal edilmesi gibi durumlar karşısında yine eski kötü durumuna geri döndü (Ebu Sıbt, 2018: 141).

Irak'ta tarım, genel olarak verimli ve sulu tarım yapılabilen alanlarda yapılmaktaydı. Basra Bölgesi, nemli ve toprağının verimli olması nedeniyle Büveyhîler döneminde en çok tarım yapılan bölgelerden biriydi. Vâsıt bölgesinin suyunun bolluğu nedeniyle tarıma elverişliydi. Fırat bölgesinde yılın her döneminde suyun bol bulunması bu bölgeyi tarıma elverişli hale getirmişti. Topraklarının veriminin bol ve bereketli olması nedeniyle Musul ve çevresi de tarıma elverişli bölgelerdendi. Ziraatı en çok yapılan tarım ürünleri, arpa, buğday, pirinç, hurma, susam ve meyve çeşitleriydi. Üzüm de en çok yetiştirilen meyvelerdendi. Çeşitli narenciye ürünleri, zeytin ve şeker kamışı bu ürünler arasında yer alıyordu (Ebu Sıbt, 2018: 142).

Büveyhîlerden önce olduğu gibi Büveyhîler döneminde de Irak'ta uygulanan arazi sistemi Fars'ta da uygulanıyordu. Bunlar; Büveyhî emirlerine ait araziler ki çok geniştir. Bu araziler Büveyhîlerden önce Abbasî valilerine aitti. İktâ' arazileri ki bu iki kısma ayrılır: İlki; İktâ'u't-temlik; bu arazi sahipleri arazinin tam sahibi olarak mülkiyetini alıyor ve miras olarak devredebiliyordu. Bu arazi sahipleri öşür vergisi ödemek zorundaydılar. İktâ'u'temlik genelde verimsiz veya varis bırakmadan ölen arazi sahiplerinin arazilerden veriliyordu. İkincisi; İktâ'u'l-istiğlâl: Bu tür araziler, yetiştirilen ürünlerden belli bir oran verilmesi veya belli bir nakit ödenme karşılığında kiralanma veya ekilmesi garanti edilmek koşuluyla veriliyordu. Ancak Büveyhîler döneminde İktâ'u'l-istiğlâl'in verilme yöntemi askerlerin işe müdahalesiyle değişti. Ordu mensuplarına haraç arazileri verilmeye başlandı (ed-Dûrî, Tarih, 1948: 37). Büveyhîlerle birlikte yeni bir iktâ' çeşidi daha ortaya çıktı ki bu da İktâ'u'l-askeriyye idi. Askerlere maaş yerine iktâ' arazileri verilmeye başlandı. Vakıf arazileri ise, ülkenin her eyaletinde vakıf arazileri bulunmaktaydı (Müneymine, 1987: 342-343).

4.2. Sanayi

Abbasîler döneminde sanayi ve endüstrinin gelişmesine ve zanaatkârlara önem verilmiş, hem tarım hem de endüstrinin gelişmesi için meslek sahipleri devlet tarafından desteklenmişti. Büveyhîler döneminde de bu destek devam etmiş, meslek sahiplerinin mesleklerini geliştirmesi için çeşitli önlemler alınmıştı. Büveyhîler döneminde Irak'ta değirmencilik çok gelişmişti (İbnü'l-Cevzî, Menâkıb-ı Bağdat, 1992: 24).

Sabun sanayii, Bağdat, Sâmarrâ, Kûfe ve Basra'da gelişmişti. Çünkü Bağdat'ta yaklaşık beş yüze yakın hamam bulunmaktaydı (Makdisî, 2003: 435). Büveyhîler döneminde dokuma sanayisine çok önem verildi. Dokuma sanayisinde çeşitli hacim, tür ve renkte; yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlar üretilmekteydi. En büyük dokuma sanayii Bağdat'ta kurulmuştu. Bağdat'ta bu fabrika için ham madde üretimi artırıldı. Bu fabrikada dokunan ürünler yurt içinde ve yurt dışında satılmaktaydı. Musul, Kûfe, Tikrit ve Basra'da yünlü dokuma sanayii gelişti. Bu sayede bu şehirlerde ekonomi gelişti (Ebu Sıbt, 2018: 163).

Büveyhîler döneminde gemi inşaatına önem verildi ve denize kıyısı olduğu için Basra'da gemi inşası ile ilgili sanayi geliştirildi İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 14/274). Çadır üretimi artırıldı, çeşitli renk ve boyutta çadırlar üretilerek köylü ve askeriyenin ihtiyaçları giderildi (es-Sabî, Rusûm, 1986: 18). Halı, çeşitli ebat ve renkte ipek, pamuk ve yünden üretilmekteydi. Halılar farklı geometrik desenler içermekteydi. Büveyhîler halı üretimine çok önem vermişlerdi. Halıcılık

Numâniye, Hîre ve Vâsıt'ta gelişmişti (ed-Dûrî, Tarih-i Hadarati'l-İslâmiyye, 2007: 105). Bûveyhîler döneminde gül suyu üretimi ve ihracatında artış sağlanmış, Irak'ın hemen her kentinde gül suyu üretimi yapılmaktaydı (İstahrî, 1927: 78). Kuyumculuk Bûveyhîler döneminde gelişmiş, altın ve gümüşe çeşitli şekiller verilerek farklı ziynet eşyaları üretilmiştir. Yine Bûveyhîler cam üretimine önem vermiş, üretilen cam ürünleri ülke içine ve yurt dışına pazarlanmıştır (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 14/292).

4.3. Ticaret

Bûveyhîler döneminde ticaret iç ve dış ticaret olmak üzere ayrılmıştı. İç ticaret, ülke sınırları içinde belirlenen belli bir sisteme göre pazarlarda yapılan ticaretti. Bu pazarlarda her türlü ürün bulunurdu. Ülkede birçok çarşı bulunmaktaydı. Bağdat çarşısı en ünlü pazarlardan olup ticarete çok önemli bir yere sahipti. Bağdat pazarında iç ve dış piyasada bulunan mallar satılmaktaydı. Bu pazarda sayısız meslek ve sanat sahipleri ürünlerini pazarlardı (Makdisî, 2003: 434). Bağdat'ta sayısız çarşı bulunmaktaydı. Parfümcüler çarşısında her çeşit parfüm, sebze çarşısında her türlü sebze ve meyve satılırdı. Demirciler çarşısında demir ve çelik ürünleri, marangozlar çarşısında ağaçtan yapılan ürünler ve dekorlar, pamukçular çarşısında pamuk ürünleri satılırdı (el-İbrî, 1997: 173). Çarşılar, devlet görevlisi muhasipler tarafından denetlenirdi. Bûveyhîler döneminde Bağdat çarşısında yapılan eklemelerle daha da genişledi. Ancak 370/980 yılında Kerh'te çıkan yangın nedeniyle büyük zarar gördü. Adudüddevlle döneminde yapılan ve pahalıya mal olan yenileme çalışmaları sayesinde Kerh tekrar eski ününe kavuşmuş oldu (Yakûbî, 2002: 323).

Ticaretin temel esaslarından biri, tüccarların ve ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi Bağdat'ta bu şartların sağlanmaması nedeniyle ticari faaliyetler büyük ölçüde etkilendi. Bûveyhîler döneminde Irak'ta yaşanan olaylar, tüccarları Bağdat'ı terk ederek çalışma şartlarının daha uygun olduğu bölgelere gitmek zorunda bırakmıştır (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 7/33, 60, 65; Mikeveyh, 1914: 2/26, 83, 94; Zehebî, Düvel, 1999: 1/183).

Basra ticaret yollarının üzerinde bulunması nedeniyle önemli bir ticaret merkeziydi. Kentte birçok çarşı bulunmakta olup, Bağdat çarşıları gibi burada da her meslek grubunun ayrı çarşısı bulunmaktaydı. Basra pazarlarında deve, koyun, siyah gibi her türlü ürünü bulmak mümkündü (Yakûbî, 2002: 140). Kûfe kentinde de büyük pazarlar kurulurdu. Bu pazarlarda yine her çeşit ürün bulunurdu. Özellikle iki büyük pazarı haftanın iki günü Cuma ve Pazar günleri açık olup iç ve dış

ticaretin yapıldığı pazardı. Büveyhîler Kûfe pazarlarına çok önem verirlerdi. Buradaki pazarın çok canlı olması nedeniyle Büveyhîler, pazarda satılan tüm ticaret mallarına ek vergi getirdiler (Makdisî, 2003: 135). Musul pazarı da iç ticaret için önemli pazarlardandı. Musul pazarı Çarşamba ve Pazar günleri açıktı. Büveyhîler, Musul'a egemen olan Hamdânîlerden aldıktan sonra pazarların gelişmesi için önemli katkıda bulundular (İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, 1992: 1/170).

Büveyhîler döneminde Irak'ta dış ticaret, kara ve deniz yolu olmak üzere iki yoldan yapılmaktaydı. Deniz ticaretinde denizler ve ırmaklar önemli rol oynamaktadır. Basra körfezi bu konuda çok önemliydi. Buraya Afrika, Hindistan ve Çin'den gemilerle mallar gelirdi. Basra'da dış ticaretin gelişmesi, ülke genelindeki tüm şehirlerde bulunan pazarları da etkiliyordu. Basra'ya dışarıdan gelen ticaret malları kara yoluyla diğer şehirlere ulaştırılmaktaydı. Büveyhîler deniz ticaretinin gelişmesi için gerekli çabayı harcadılar, ithalat ve ihracatın artmasını sağladılar (Ebu Sıbt, 2018: 149).

Büveyhîler uluslararası dış ticarete önem verdikleri için kara yollarının geliştirilmesi için çaba harcadılar. Yol boylarına hanlar inşa ederek yolcuların yeme, içme, konaklama ihtiyaçlarının giderilmesi ve hayvanlarının dinlenmesini sağladılar. Çöllerde ve meskûn olmayan bölgelerde, yolculara ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek amacıyla hayırseverler tarafından da hanlar inşa ettirilmişti. Karayolu ticaret taşımacılığında uzun yollar kat edebilen at, eşek, katır ve özellikle develer kullanılmaktaydı. Irak'ta dış ticaret yollarının geliştiği gibi Horasan, Şam, Cezireti'-Arap, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden yollar da gelişti. Yol boylarına hanlar inşa edildiği gibi su ihtiyacını karşılayacak kuyular da kazıldı (Meskeveyh, 1914: 38).

Büveyhîler iç ticarete de önem vermiş, ticaret yolları "Sahib-i berîd" tarafından denetlenmiştir. Berîd teşkilatı yollarda güvenliğin sağlanmasını sağlarken, bazen de ticaret malları taşımışlardır. Irak'ta iç ticaret yolları güney ve kuzey yönde gelişmişti. Güneye giden yollar mutlaka Bağdat ve Basra'ya uğrardı. Kuzeye giden yollar ise Bağdat'tan Musul'a ve ülkenin diğer şehirlerine giderdi (Ebu Sıbt, 2018: 152).

Büveyhîler döneminde dış ticarete, kumaş, elbise, cam ve cam ürünleri, perde, incir, nar, hurma, zeytinyağı, sabun, tarım ürünlerinden arpa, buğday, gül suyu, ayakkabı, hayvansal yağ, kuru üzüm ve canlı hayvan ihraç ederdi. Komşu Bizans'tan ülke ihtiyacı olan kılıç, altın, gümüş ve halı ithal edilirdi. Hindistan'dan çeşitli gıda ürünleri, baharat, kâfur; Yemen'den at, eşek, deve gibi ulaşım araçları; Mısır'dan hayvan; Maverâünnehir'den kılıç, kalkan, ok ve demir;

Çin'den misk, kâfur, altın ve gümüş gibi ürünler ithal edilirdi (Ebu Sıbt, 2018: 153).

Sonuç

Büveyhîler, Ali, el-Hasan ve Ahmed adına üç kardeş tarafından kurulmuş ve Abbasîleri egemenlikleri altına almıştır. Büveyhîler, özellikle Bağdat'a egemen olduktan sonra halifelik tarihinde yeni bir dönem başlattılar. Kurdukları yeni devleti, dönemin idarecisi Sünnî Abbasî halifesine tasdik ettirerek meşruiyetlerini sağlamlaştırdılar. Bağdat'ta uzun süredir devam eden karışıklıkları sona erdirdiler. Böylece egemenliklerini kalıcı hale getirdiler. Kendileri Şîî de olsa Sünnî halifelîğe son vermediler, ancak halifelîğin bütün yetkilerini elinden aldılar. Halifeler, sadece unvan dağıtan, Büveyhîlerin elinde oyuncak ve kukla durumuna düşmüş ve Büveyhîlerden öldürücü bir darbe yemişti. Büveyhîler Şîî olmasına rağmen, Şîîlik ikinci planda kalmış, onlar için önemli olan saltanatlarının devam etmesiydi. Çünkü Büveyhîler, Sünnî halktan ve Türklerden çekiniyorlardı.

Büveyhîler devleti askerî bir devlet olup, güçlü oldukları dönemde geniş bir coğrafyaya hükmettiler. Ticarî yönden önemli bir konuma sahip olmalarına rağmen bunu iyi değerlendiremediler. Abbasîlerin geliştirdiği üretim merkezlerini devam ettirdiler. Ekonomik hayatta ticarete ve paraya dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir toplum olarak devam ettiler. Tarıma politikalarına dayanmaları ticareti gerilettiler. Büveyhîler devlet gelirlerini artırmak için halka daha çok vergi koydular.

Büveyhîler döneminde bütün ilim dallarında ve edebiyatta büyük gelişmeler sağlanmıştır. Abbasî İmparatorluğu içinde, birbiriyle ilim, sanat ve edebiyat alanında yarışan bağımsız devletlere ayrılmıştır. Bu durum da ilim, sanat ve edebiyat alanında bir yarış haline gelmiştir. Tıp, Tarih, Felsefe, Hadis ve Edebiyat alanında birçok âlim yetişmiştir.

Abbasî Devletinin ortadan kaldırılmasına uğraşıldığı bir dönemde, İran'da kurlan ve Sünnî inanca sahip olan Selçuklular ortaya çıktı. Selçuklular, halifenin daveti üzerine Bağdat'a girmiş, Büveyhîlerle giriştiği mücadeleyi kazanmış ve yüz yıldan fazla süren Büveyhî egemenliğine son vermiştir. Böylece Abbasî Devleti, Şîî Büveyhî egemenliğinden kurtulmuş ve Selçuklular ile otoritesini güçlendirmiştir.

Kaynakça

- Ahmed, Ş. (2006). “Mazâhiru'l-hayati'l-ictimâiye fi Bağdâd ve Horasan fi ahdi'l-Büveyyîye”. *Sudan Ümmü Derman İslam Üniversitesi, Tarih ve İslam Medeniyeti Bölümü*, Yüksek Lisans Tezi.
- Azimli, M. (2005). “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hanedanı: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (Cilt. 7/2, 2005, ss. 19-32).
- Bozkurt, N. (2018). *Abbasîler*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Buse, H. B. (1988). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, trc. Heyet. İstanbul: Çağrı Yayınları, (Cilt. 5, ss. 520).
- Cahen, C. (1990). *İslam*. trc. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Doğan, İ. (1997). “Hasan el-Utrûş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt.16, ss. 356-358).
- Ebu Sıbt, A. (2018). Vâkıu'l-hayâti'l-amme fi'l-İrak zemeni'l-Büveyhiye, *Gazze Üniversitesi, edebiyat Fakültesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazze.
- ed-Duri, A. (2012). *Mukaddime fi't-Târîhi'l-İktisâdi'l-İslam*. Beyrut: Merkez-i dirâsâti'l-Arabiyye.
- ed-Dûrî, A. (1948). *Târîhu'l-İrak el-İktisâdi fi'l-Karni'r-râbü'l-hicrî*, Bağdat:Mekezü'd-dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye.
- ed-Dûrî, A. (2007). *Târîhu Hadârati'l-İslâmiyye*, Beyrut:Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî.
- el Bağdadî, H. (1931). “*Târîhu Bağdat*“ Kahire: yy. (Cilt. 3, ss. 395).
- el-İbrî, (1997). “*Târîhu Muhtasari'd-Düvel*”, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- el-İsfahânî, el-Kâtip. (1943). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Cüsrâ*. trc. Kıvamüddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası.
- el-İstahrî, M. (1927). “*Kitâbü'l-Mesâlik'l-Memâlik*”, London: Brill.
- el-Kazvîni, Â. (2015). el-Müessessâtü'l-idâriye'l-Büveyhiye fi'l-İrâk, Mute, *Mute Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*.
- el-Müeyyed. F. (1997). *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, (Cilt.1, ss. 408).

- es-Sabî, M. (1919). *Kitâbü't-Târîh*. Kahire: yy.
- es-Sâbî, M. (1986). “*Rusûmu Dâru'l-hılâfet*”, Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî.
- ez-Zeydî, H. (1969). “*Melâmih mine'n-nehdati'l-ilmîyye fî'l-İrak fî'l-asrı'l-Büveyhî*”, Bağdat: Dâru'n-nehda.
- Geçkin, H. (2016). Büveyhîler Döneminde Bağdat'da Şiîlik, *Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum.
- Gençtürk, C. (2022). “*Büveyhiler*”. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gençtürk, C. (2020). Büveyhîlerin İran Hâkimiyeti, *Erzurum Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi*.
- Güner, A. (1995). “*İmâdü'd-Devle*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt.22, ss. 173-174).
- Hamevî. Y. (1977). *Mu'cemu'l-büldân*. Beyrut: Dâru's-sâdir, (Cilt. 4, ss. 226).
- İbnü'l-Cevzî, (1992). “*el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*”. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- İbn Cevzî, (1992). “*Menâkibu Bağdat*”, Bağdat; Dârun'n-neşri'l-İslâm.
- İbnü'l-Esîr, (1992). *el-Kâmil fî't-Tarih*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmîyye, (Cilt. 9, s. 601).
- İbn Hallikân, (1978). “*Vefayâtü'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâu'z-zamân*”, Beyrut: Dâru Sâdir, (Cilt1, ss. 83).
- İbn Kesir, (1991). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, (Cilt.11, ss. 173).
- Kalkaşandî, A. (1922). “*Sübhu'l-A'sâ fî sinâati'l-inşâ*”, Kahire: Dâru'l-kütübü'l-Mısriyye, (Cilt, 2, ss. 141-142).
- Makdisî, Ş. (2003). “*Ahsenü't-Tekâsîm ilâ Marifeti'l-Ekâlim*”, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- Merçil, E. (1992). “*Büveyhiler*” İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt. 6, ss. 496-500).
- Mesûdî, (2005). “*Mürücü'z-zeheb ve Meâdini'l-cevher*”, Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, (Cilt. 2, ss. 253-255).

ISBN: 978-625-6971-52-3

Metz. A. (1967). “*el-Hadâratü 'l-Arabiyye fî 'l-karni 'r-râbi 'el-Hicr'*”, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, (Cilt. 1, ss. 435).

Miskevyh, (1914). *Tecâribü 'l-ümem ve Teâkübü 'l-himem*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye,

Müneymine, H. (1987). *Târihu 'd-devleti 'l-Büveyhiye*. Beyrut: Dâru'l-câmia.

Selâm, H. (2009). “*el-Hayâtü 'l-ictimaiyye fî 'l-Irak zemeni 'l-Büveyhiye*”. Kahire: Dâru'l-Arabî.

Yakubî, (2002). “*el-Büldân*”. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye.

Zehebi, A. (1999). *Düvelü 'l-İslam*. Beyrut: Dâru Sâdır, (Cilt.1, ss. 384).

